

Fremmede blikke

Ekkoer fra 1700-tallet hos Georg Brandes

Af Jens Bjerring-Hansen

In the famous introduction to his series of lectures on *Main Currents of Nineteenth Century Literature* (published 1872–90) Georg Brandes (1842–1927) announced the necessity of an epochal transformation of the cultural and literary backwater of Denmark and the Nordic region as well as of a modern scientific approach to literary phenomena. Rhetorically and philosophically, this call for modernization was, however, also informed by texts and arguments from the Enlightenment of the eighteenth century, notably Voltaire's *Micromégas* (1752). Brandes' lifelong appropriation of the sci-fi novella sheds light on the legacy of the Enlightenment on his authorship, more specifically concerning his comparatist agenda as a literary critic and his cosmopolitan outlook as a politically engaged intellectual.

Det moderne gennembrud og oplysningen

For Georg Brandes (1842-1927) var 1700-tallet og oplysningstiden en guldalder. Her vågnede intellektet, og herfra stammede de to store »Grundtanker«, som han mod slutningen af det følgende århundrede ville bringe til ære og værdighed igen, »i Videnskaben den frie Forskning, i Poesien Humanitetens frie Udfoldelse«.¹ Sådan lyder det i indledningsforelæsningsen til hovedværket *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur* (påbegyndt 1871, trykt 1872-90), der som bekendt skildrer først reaktionen mod oplysningstænkningen i Europas store litteraturer, siden overvindelsen af denne reaktion midt i 1800-tallet. Brandes stod ikke alene med sin begejstring for oplysningens århundrede eller med associationer fra det 'moderne', det 'ny' og 'øjeblikket' til 1700-tallet, bagom romantikken, som *Hovedstrømninger* sætter enfatiske parentestegn omkring. I sin disputats om *Den franske Æsthetik i vore Dage* (1870) noterede han begejstret »den storartede Rehabilitation af det 18de Aarhundrede, som i dette Øieblik foregaaer Europa over«, særligt med tanke på afhandlingens hovedperson og den unge Brandes' vigtigste læremester, Hippolyte Taine.² Her har Brandes-forskningen imidlertid sat foden ned. Således har Paul V. Rubow overordnet slået fast, at »Bran-

1 Georg Brandes: »Indledning«, *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 1: *Emigrantlitteraturen*, København 1872, s. 26.

2 Georg Brandes: *Den franske Æsthetik i vore Dage*, København 1870, s. 195.

des' Forståelse af denne Tidsalder var og blev mangelfuld« (med nogle nuancer, som jeg vender tilbage til nedenfor),³ mens Henning Fenger for den unge kritikers vedkommende har kaldt det »en af Brandes' mest indtagende illusioner, at han genopliver idealerne fra le grand siècle. Her er hans studier hurtigt overset«. ⁴ Der var med andre ord tale om en tom, ideologisk gestus. Den danske kritiker kendte dybest set ikke sit favorithundrede.

Fenger støtter først og fremmest sit synspunkt på Brandes' hjemlån fra Universitetsbiblioteket. Af fx François de Voltaire (1694-1778), oplysningens hovedskikkelse, hjemtog han i 1867 *Dictionnaire philosophique* (1764-69) og *Questions sur l'Encyclopedie* (1772-74). Desuden har han læst Herman Hettners og David Strauss' skildringer af det franske fyrtårn. Af skønlitteratur har han nævnt fortællingen *Micromégas* (1752) i sine privatforelæsninger om det danske lystspil for frk. Zahles elever i 1867.⁵ Dette forekommer rigtigt nok sparsomt med tanke på den karakteristik af Voltaire og hans tidsalder, som gives i den første forelæsning om *Emigrantlitteraturen* (1871, trykt 1872):

Naar man taler om det 18de Aarhundredes Aand er det almindelig Voltaires Navn, der kommer En paa Læben; det er ham, der samler, resumerer og repræsenterer den hele Tidsalder.⁶

Som Gunnar Ahlström har påpeget udfolder Brandes her en Taine-inspireret æstetik, hvor de litterære manifestationer ses som udtryk for den almindelige tidsånd, med ord, som for en streng forskers betragtning da kan forekomme for flotte.⁷

Nærværende bidrag søger imidlertid at nuancere den etablerede opfattelse i forskningen – i dybden, snarere end i bredden – hvad angår Georg Brandes og oplysningens århundrede. Bidraget udspringer af arbejdet med at udgive den første tekstkritiske og kommenterede udgave af *Hovedstrømninger*, som for tiden udføres på Det Danske Sprog- og

3 Paul V. Rubow: *Georg Brandes' Briller*, København 1932, s. 30.

4 Henning Fenger: *Georg Brandes' læreår*, København 1955, s. 219.

5 Ibid.

6 Brandes (1872), s. 35.

7 Gunnar Ahlström: *Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersøgning*, Lund/København 1937, s. 19.

Litteraturselskab. Det filologiske arbejde støtter sig selvsagt på den tidligere forsknings arkiv- og kildestudier (fx Fengers), men der hvirvles også nyt op, stort og småt: litterære påvirkninger og intertekstuelle lag i teksterne, fx angående Brandes' tilegnelse af Voltaire.⁸ I forbindelse med den nylæsning, der nødvendigvis udfolder sig under det filologiske arbejde, forekommer det imidlertid mere principielt og interessant at se på, *hvordan* Brandes' tilegnelse af Voltaire kommer til udtryk i hans tekster, og dermed hvor dybt voltairianismen stikker. Det vil i det følgende blive antydnet med udgangspunkt i ét af de Voltaire-skrifter, som Fenger har fundet spor af i manuskripter fra slutningen af 1860'erne, men som Brandes faktisk læste allerede som nybagt student:⁹ den fantastiske rejsefortælling *Micromégas*. Den aktiveres nemlig ét – måske to! – afgørende sted(er) i indledningsforelæsnningen, den tekst, der på afgørende vis beseglede Georg Brandes' liv og karriere, og som er blevet et af de mest centrale dokumenter i dansk litteratur- og idéhistorie. Siden vendte Brandes igen og igen tilbage til Voltaires satire for at aktualisere dens kulturkritiske synspunkter og applicere dens kulturkomparative eller, om man vil, -relativistiske metode. En undersøgelse af Brandes' Voltaire-læsning kan således fungere som anledning til både en behandling af en kernetekst i forfatterskabet og en pejling af dets udviklingskurver. Ved at pointere forbindelserne til Voltaire – og hans relativt mondæne og moderate – oplysning står artiklen i en slags dialog med Søren Blak Hjortshøjs nylige ph.d.-afhandling om det idéhistoriske grundlag for Brandes' repræsentationer af jødiskhed, hvori fritænkeren Spinoza og dermed det, Jonathan Israel m.fl. kalder for 'radikal oplysning', spiller en vigtig rolle som en anden side af et solidt 1700-talsfundament for forfatterskabet.¹⁰

8 Man kunne da fortsætte ad den punktuelle vej og påpege, at den unge Brandes alene i *Emigrantlitteraturen* aktiverede en del mere litteratur af og om Voltaire, end Fenger har opgjort, fx brevstof, den religionsfilosofiske afhandling *Dieu et les Hommes* (1769) og de Condorcets biografi, *Vie de Voltaire* (1789). Det siger sig selv, at hans litterære horisont har været større, end hvad der kan udledes af biblioteksprotokoller.

9 Jf. den systematiske fortegnelse over Brandes' ungdomslekture, gengivet i Bertil Nolin: *Den gode europæer. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893*, Uppsala 1965, s. 411.

10 Når Brandes fx i Indledningsforelæsnningen understreger 'den frie tanke', er der ifølge Hjortshøj tale om en egentlig, selvstændigt tilegnet spinozisme, jf. Søren Blak Hjortshøj: *Georg Brandes' representations of jewishness: between grand recreations of the past and transformative visions of the future*, ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet, 2017.

Det fremmede blik

Hovedstrømninger omhandler altså den europæiske litteratur i første halvdel af 1800-tallet og dens rolle i samfundet, men også den stagnation i samtidens danske litteratur og åndsliv, som forfatteren ville gøre op med. Reaktionen mod oplysningen var ikke overvundet herhjemme. Vi var som sædvanlig »en 40 Aar tilbage for Europa«, som det hedder med den berømte formulering i indledningsforelæsnningen.¹¹ For at anskueliggøre det kulturelle efterslæb introducerer Brandes en overordentlig fiktiv og genuint fremmed iagttagelse til at vurdere den moderne danske litteratur:

Giv en Sirius-Beboer, der kun har gennemlæst vor klassiske moderne Poesi, et Par moderne udenlandske Dramer ihænde, f. Ex. Alex. Dumas's »Le fils naturel«, Emile Augiers »Le fils de Giboyer« og »Les effrontés«, og han vil gjøre Bekjendtskab med utallige Samfundstilstande og Samfundsproblemer, som han ikke kjendte, fordi de, skjøndt de existere i vort Samfund, ikke existere i vor Litteratur.¹²

Denne Sirius-Beboer er ikke Brandes' påfund. Der er tale om hoved- og titelpersonen fra Voltaires *Micromégas*, en filosofisk science-fiction fortælling, trykt i 1752, men formentlig påbegyndt allerede i 1739. I lighed med Jonathan Swifts *Gulliver's Travels* (1726) formindsker den menneskelige forestillinger om storhed ved at sende en otte mil høj rejsende fra en af planeterne, der omgiver Sirius, sammen med en rejsekommerat fra Saturn på en inspektionsrejse til jorden. Her er den lærde Micromégas fuld af beundring over den moderne videnskab såvel som af harme over menneskenes inhumanitet og ondskab. I slutningen, da de to fremmede bliver præsenteret for Thomas Aquinas' teori om universet som udelukkende indrettet for menneskeheden af de indfødte, knækker de næsten sammen af »denne uudslukkelige latter der ifølge Homer er gudernes særkende«.¹³ Med den interstellare konfrontation tvinges Voltaires publikum til at se sig selv i et nyt lys – og grine eller græde over synet. Vi jordboere mindes om vores

¹¹ Brandes (1872), s. 14.

¹² Op. cit. s. 26.

¹³ M. de Voltaire: *Micromégas*, London [1752], s. 90-91, citeret efter Leif Nedergaards oversættelse i *Voltaires bedste muntre historier*, København 1959, s. 35.

relative lidenhed og decentrale stilling i verdensrummet. *Micromégas* er en fortælling om proportioner og proportionsforvrængning.

Det var ikke en ukendt tekst, Brandes greb fat i. I 1700-tallet blev Voltaires filosofiske fortællinger vidt udbredt over hele Europa, inklusiv Danmark. *Micromégas* kom i en anonym dansk oversættelse samme år som originalen midt i en veritabel Voltaire-bølge med Sorø-oplyseren J.S. Sneedorff som en vigtig drivkraft.¹⁴ Også i den mellemliggende periode var Voltaires fortælling imidlertid fremme i bevidstheden. I en forestillet rumrejse alluderes der til den i »Forerindringen« til Jens Baggesens *Labyrinten* (1792),¹⁵ ligesom H.C. Andersen med ironisk belæg hos Voltaire leger videre med hans tema i kapitlet af *Fodreise* (1829), hvor »Ludvig den Fjortende forvandler sig i en Tommeliden fra Sirius«.¹⁶ Når Brandes således uden videre og upedantisk introducerer Sirius-beboeren i 1871, har denne sikkert stadig været velkendt for mange af hans tilhørere og første læsere.

Selvom forfatteren ikke nævnes, er der tale om en allusion til Voltaire, som på et generelt plan styrker *Hovedstrømningers* kobling mellem 1700-tallet og modernitetens nu. Samtidig er appropriationen af Voltaires grundplot et naturligt element af den tendens til anskueliggørelse, som præger Brandes' prosa. Fra indledningsforelæsningsen kan man desuden fremdrage fx den pædagogiske og pointerede inddragelse af La Fontaines fabel om ræven og storken, i sig selv et stykke anskuelighedspædagogik, til illustration af nationalt snæversyn og manglende blik for fremmede kvaliteter. Eller billedet med stokken, der bøjes for langt til en side og må rettes op igen, til fysisk-videnskabelig understøttelse af *Hovedstrømningers* hegelianske udviklingsskema: aktion–reaktion. Anskueliggørelsen er et vigtigt element i Brandes' smidige og koncise danske prosa i traditionen

14 Bogen var en dobbelt udgivelse af to mindre værker af Voltaire og Swift, med indledning (og oversættelse?) ved signaturen 'F': *Hemmelig Efterretning om Dr. Jonathan Swifts Sidste Vilie Og Hr. de Voltaires Micromégas*, København 1752. Om Voltaire og dansk 1700-tal, jf. Hans Hertel: »Den frosne spottefugl. Voltaire i dansk åndsliv 1740-1870«. Marianne Alenius m.fl. (red.): *Digiternes paryk. Studier i 1700-tallet. Festskrift til Thomas Bredsdorff*, København 1997, s. 335-61.

15 »Tillæg til Forerindringen«. Jens Baggesen: *Labyrinten eller Reise giennem Tydskland, Schweiz og Frankrig*, 1. del, udg. af Henrik Blicher, København 2016 [1792], s. 32.

16 »Enhver som har læst Voltaires Micromegas, veed, at i Almindelighed ere Indvaanerne paa Sirius 8 Mile høie«, H.C. Andersen: *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829*. Laurids Kristian Fahl m.fl. (udg.): *H.C. Andersens samlede værker*, bd. 9, København 2005 [1829], s. 199-200.

fra Sneedorff, hvis reform af dansk som intellektuelt meddelelsesmiddel begynder i Voltaire-oversættelserne fra Sorø.¹⁷ Vigtigere end symbolsk gestik og prosastil er dog, at Brandes med det franske lån griber til et øjenåbende kommunikativt greb fra Voltaires værktøjskasse, som skal få os til at se os selv, som andre ser os.

»Det fremmede blik« eller »the innocent eye« taler man om i 1700-talsforskningen. Mest berømt møder vi denne fikcionalisering af den fremmede som vehikel for oplyst kultur- og samfundskritik i Montesquieus orientalske rejsende Usbek i *Lettres Persanes* (1721), men også Swifts Gulliver, Tanian fra Holbergs *Niels Klim* (1741) og Spectator-figuren i tidsskrifterne (apropos Sneedorff).¹⁸ I Brandes' tekst kan beboeren fra Sirius med sit uhildede totalperspektiv agere forsøgsperson i en sammenligning mellem nationallitteraturene, in casu: den nyere franske og danske dramatik, så det kan fastslås som en objektiv kendsgerning, at det hjemlige drama savner orientering mod virkeligheden og dens problemer.

Også i en anden forbindelse dukker en udenforstående iagttagere op i indledningsforelæsnngen. Det er i afsnittene om de litterære »typer«, som dansk litteratur er så fattig på; vi har rigtig nok Oehlschlägers Aladdin, men denne antihelt er passé! Til at slå dette fast får Brandes hjælp udefra:

Det hænder undertiden den Danske i Udlandet, at en Fremmed efter nogle Samtaler om Danmark retter det Spørgsmaal til ham: »Hvorledes kan man lære Deres Lands Bestræbelser at kjende? Har Deres Samtids Litteratur udviklet en eller anden haandgribelig og letfattelig Type?« Den Danske vil være i Forlegenhed med Svaret.

I en karakteristisk fri tone møder vi her det fremmede blik i ren form, simpelthen repræsenteret ved en gruppe realistiske »fremmede«, som i modsætning til den passive tilskuer ('spectator') kan tage aktiv del i handlingen og stille spørgsmål. De litterært nysgerrige fremmede, som Brandes har mødt på sine rejser, fremstår unægtelig som stråmænd og som

17 Hertel (1997), s. 346, samt Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie*, bd. 3: *Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*, København 1953, s. 273.

18 Winfried Weisshaupt: *Europa sieht sich mit fremden Blick, Werke nach dem Schema der »Lettres persanes« in der europäischen, insbesondere der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M., 1979; for en dansk sondering i denne litteratur, jf. Lasse Horne Kjældgaard: »Fremmede øjne: tværkulturelle dialoger i oplysningstidens danske litteratur«, Mads Julius Elf og Lasse Horne Kjældgaard (red.): *Mere lys! Indblik i oplysningstiden i dansk litteratur og kultur*, København 2002, s. 65-90.

udtryk for fikcionalisering på linje med Sirius-beboeren. De foregriber de overraskende indslag af rejseoptegnelser fra Italiensrejsen 1870-71, som er indarbejdet i *Emigrantlitteraturen* og viser frem til den overordnede placering i det litterære landskab, som Brandes i indledningen til de *Samlede Skrifter* (1899) gav sit forfatterskab: »Grænseomraadet mellem Videnskab og Kunst«. ¹⁹ I *Hovedstrømninger* bliver litterariteten slået fast med den kendte bemærkning om, at bindene om de forskellige litterære skoler »have fuldstændig Charakteren af sex Akter i et stort Drama«, som på en gang viser Brandes som teatermenneske og klassicist, der står på skuldrene af 1700-tallet, og underbygger David Perkins' argument om plot og narrativitet som faste ingredienser i det moderne litteraturhistoriografiske regime mellem oplysningstiden og postmodernismen. ²⁰ De fremmede blikke og andre (skøn)litterære indslag kommer imidlertid ikke alene til udtryk i kompositionen, men også i den løbende tekst.

»Relativitetsideen«

Inden for rammerne af den akademiske institution, hvis ledige professorat i æstetik den unge kritiker og litteraturhistoriker bejlede til, udgør den mere eller mindre fiktive anekdote om litteratursamtaler med nysgerrige udenlandske fremmede et påfaldende selvbiografisk træk og et satset led i en strategisk positionering. ²¹ Brandes – netop hjemvendt fra en rejse i Frankrig, England og Italien – gjorde det klart for enhver, at han kom udefra og mente at være blevet klogere af det. Med indførelsen af sin egen person og privilegeringen af det fremmede synspunkt, som efter indledningsforelæsningen fortsættes i hele den fascinerede skildring af den første, landflygtige romantikergeneration: *Emigrantlitteraturen*, åbnede Brandes en flanke for personlige angreb, og den blev udnyttet temmelig skamløst. Ad hominem-argumenter, der gik så vidt som at inddrage forfatterens jødiske baggrund som et diskvalificerende element, kom hurtigt i omløb. I *Fædrelandet* mindede Carl Ploug så-

19 Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, bd. 1, 1899, s. II.

20 Brandes (1872), s. 12-13 og David Perkins: »Litteraturhistorie – en aktuell diskussion«. Mads Rosendahl Thomsen og Svend Erik Larsen (red.): *Litteraturhistoriografi*, Århus 2005, s. 41-72.

21 Om Brandes' strategi i forbindelse med æstetikprofessoratet, jf. Pelle Oliver Larsen: *Professoratet: Kampen om Det Filosofiske Fakultet 1870-1920*, København 2016, særligt s. 76-93.

ledes forfatteren om det »Samfund, der har givet hans Fædre gjæstfri Ly«. ²² Den samtidige modtagelseskritik rummede imidlertid også en principiel substansdiskussion af Brandes' fremmede blikke. I *Jyllands-posten*, et andet af højrepressens dagblade, ofredes der i en forsinket anmeldelse af *Hovedstrømningers* første bind meget opmærksomhed på indledningen, særligt fortællingen om ræven og storken, der skulle vise, hvordan nationalt tunnelsyn i den akademiske beskæftigelse med litteratur havde vanskeliggjort en nødvendig beskæftigelse og forståelse af fremmede litteraturer. Her rejser den anonyme anmelder en advarende pegefinger:

Men der [er] Fare for, at man sætter sig saaledes ind i det Fremmede, at man bliver ude af Stand til at forstaa sit Eget, eller i hvert Tilfælde bliver saaledes paavirket af det Fremmede, at man elsker det og faar den samme Vanskelighed ved at forstaa sit Eget, som man tidligere havde ved at forstaa det Fremmede. Saaledes tro vi, at det er gaaet Hr. B. ²³

Overskriften på anmeldelsen lød »Dr. G. Brandes og den danske Literatur«, og den er sigende, for så vidt som det frapperende og skandaløse ved *Emigrantlitteraturen* knyttede sig til bogens drøftelser af dansk litteratur og danske forhold og – mere specifikt vel at mærke – at det nationale blev sat og *set* i et internationalt perspektiv. Det handlede om Brandes' 'syn' og ikke kun hans synspunkter. Brandes' metode med andre ord. Det problemkatalog, som litteraturen skulle sætte »under Debat« – ægteskab, religion, ejendom, kvindefrigørelse og samfundsforhold – støttede sig på idéer og tænkere, der allerede på forskellig vis var introduceret i en dansk sammenhæng. ²⁴ Men ikke siden Holberg og 1700-tallet var et transnationalt synspunkt i beskæftigelsen med tekster og kulturfænomener blevet fremført så principielt og aldrig så polemisk. Både Sirius-beboeren og de nysgerrige fremmede litteraturlæsere er inkarnationer af Georg Brandes selv, der under samtidens protester hævdede at kunne være både fremmed og ikke-fremmed på én gang. De er repræsentanter for en sammen-

22 Usign. [=Carl Ploug]: »Om Emigrantlitteraturen«, *Fædrelandet*, 17. februar 1872.

23 »H.E.«: »Dr. Georg Brandes og den danske Literatur«, *Jyllandsposten*, 19. april 1872.

24 Flemming Lundgreen-Nielsen har foreslået at omdøbe Det moderne gennembrud til Den moderne »overgang«, »Tre bøger om Georg Brandes«. *Danske Studier* 2006, s. 218.

lignende litteraturvidenskab og kulturkritik, idet domænerne videnskab og ideologi overlapper hos Brandes. Indledningsforelæsningen har – lige som artiklen i *Jyllandsposten* – rapport ikke alene til ‘dansk litteratur’, men til det hjemlige åndsliv som sådan.

Brandes’ komparative metode har som 1700-tallets kulturkritik et udgangspunkt, hvor kultur kan sættes i flertal, hvor kulturprodukter er bundet til tid og sted, og hvor kulturelle indretninger i princippet kunne tage sig anderledes og bedre ud. Det er pointen i *Micromégas*, *Niels Klim* og tilsvarende moralske fortællinger såvel som hos Brandes. Det springende – og set fra den konservative modtagelseskritiks side: farlige – punkt i dette er metodens indbyggede relativisme, som Brandes omvendt omfavnede. Det kom allerede klart til udtryk i *Den franske Æsthetik*. Her citeres et brev af Félicité de Lamennais om hans overgang fra konservativ til demokrat omkring Julirevolutionen 1830 og en dermed forbundet udvikling i hans kulturforståelse fra en essens- til en relationstænkning, idet en lang række plots oplistes til det, der kunne have været eksotiske *Spectator*-romaner fra 1700-tallet:

Jo længere jeg lever, des mere undrer jeg mig over at see, at de Meninger, der have dybest Rødder i os, afhænge af den Tid, hvori vi have levet, af det Samfund, hvori vi ere fødte, og af tusinde, ligesaa forbigaaende Omstændigheder. Tænk kun paa, hvilke vore Omstændigheder vilde være, hvis vi vare komne 10 Aarhundreder tidligere til Verden eller i samme Aarhundrede i Teheran, i Benares, paa Otaheiti!²⁵

»Dette er saa klart, at det vilde forekomme ligefrem latterligt at paastaae det Modsatte«, konstaterer Brandes med sit typiske klarsprog, der signalerer, at synspunktet ikke kun har akademisk interesse. I *Hovedstrømningers tredje bind om Reactionen i Frankrig* (1874) genbruges brevcitatet i et kapitel om Lamennais. Her lyder kommentaren: »Der er mere sand Philosophi i disse Par Ord end i hele Lamennais’ berømte Hovedværk [= *Essai sur l’indifférence en matière de religion*, 1817 ff.]«. ²⁶ Filosofien, der hos Lamennais og i det hele taget i Europas hovedstrøm afløser det traditionsbevarende ‘autoritetsprincip’, benævner Brandes »Relativitetsidéen«,

²⁵ Brandes (1870), s. 97.

²⁶ Georg Brandes: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 3: *Reactionen i Frankrig*, 1874, s. 430-31.

og særligt ved denne er, at der er tale om en indholdstom og ikke-idealistisk pragmatisk filosofi. Man kunne også tale om en metode eller med Brandes' ord: en betragtning.

Teleskopi, mikroskopi og komparativ litteraturvidenskab

Den afgørende formulering af metoden er indledningsforelæsningsen fremhævelse af den »sammenlignende Litteraturbetragtning«. Blandt enkeltelementer kan den med hensyn til tekstens samtidige effekter opfattes som det vigtigste i teksten, ja forfatterskabet som sådan. Det gælder som antydning både i den samtidige lokale modtagelseskritik og mere internationalt i forbindelse med opbygningen af den sammenlignende litteraturvidenskab som akademisk disciplin, der fandt sted i Europa og USA i årtierne op til år 1900.²⁷ Hvad begge disse effekter angår, er der tale om (klare) formodninger, da hverken det ene eller andet er blevet kortlagt på moderne betingelser. I nærværende sammenhæng skal Brandes' erklæring citeres lidt mere udførligt end ellers gængs. Det sker for at indlemme de betydningsfulde ekkoer fra 1700-tallet, som knytter sig til metodens historie og karakter.

Den sammenlignende Litteraturbetragtning har den dobbelte Charakter at nærme det Fremmede til os saaledes, at vi kunne tilegne os det, og at fjerne vort Eget fra os saaledes, at vi kunne overskue det. Man seer hverken hvad der ligger Øiet altfor nær eller altfor fjernt. Den videnskabelige Litteraturbetragtning rækker Dem ligesom en Kikkert, hvis ene Side forstørrer og hvis anden Side formindsker. Det gjælder om at bruge den saaledes, at vi med den corrigere det naturlige Syns Illusioner.²⁸

27 Nogle vigtige begivenheder fra disciplinens tidlige historie kan fremhæves: 1877 grundlagde Hugo Meltzl i Ungarn dens første tidsskrift; 1886 udgav ireren H.M. Posnett bogen *Comparative Literature*; 1887 påbegyndte Max Koch *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*; 1890 stiftedes Institut for komparativ litteratur på Harvard University, jf. Ben Hutchinson: *Comparative literature. A very short introduction*, Oxford 2018, s. 64-69. Før – og herefter ved siden af – denne videnskabelige udvikling i retning af specialisering har vi Brandes som en slags faderfigur, »le père du comparatisme«, jf. Peter Madsen: »World Literature and World Thoughts«. Christopher Prendergast (red.): *Debating World Literature*, London 2004, s. 65.

28 Brandes (1872), s. 8.

Hvis man retter opmærksomheden på de sidste par punktummer i redegørelsen, efter den berømte opfordring til distance til det hjemlige og tilnærmelse til det fremmede, kan man for det første se, hvordan Brandes med en elegant og effektiv provokation udskifter adjektivet 'sammenlignende' med 'videnskabelig'. Når der er tale om 'den', i bestemt form ental, videnskabelige litteraturbetragtning, underkendes traditionelle og konkurrerende betragtninger med det samme som uvidenskabelige. Paradoksalt nok, men typisk for energien i Brandes' mere polemiske prosa, sker denne understregning af projektets videnskabelighed netop der, hvor det ekstralitterære og kulturkritiske brænder mest på. For det andet forstår man, hvad den genuine videnskabelighed består i, idet metoden associativt ('ligesom') kan forbindes med naturvidenskaben. Der argumenteres ved hjælp af metaforiske overførsler af begreber fra en lang række forskellige naturvidenskabelige felter i *Hovedstrømninger*, herunder selvfølgelig hydrodynamikken, læren om væskers strømning! I dette tilfælde er det på én gang teleskopi og mikroskopi, der gribes til. Svarende til det særlige intellektuelle beredskab, der skal til for at løse den vanskelige (og farlige eller umulige, jf. *Jyllandsposten*, *Fædrelandet* etc.) øvelse at arbejde komparativt med litterære tekster, vha. 'nærlæsning' og 'fjernelæsning', skal man tænke sig et optisk redskab, der både kan forstørre og formindske.

Selvfølgelig er det optiske aggregat i Indledningsforelæsningsen, ligesom i det hele taget de gennemgående naturvidenskabelige analogier i *Hovedstrømninger*, en modernitetsmarkør. Mikroskopet blev et sindbillede på en ny tid og et moderne naturvidenskabeligt funderet livssyn: kritisk diskuterende som fx i Nietzsches *Der fröhliche Wissenschaft* (1882), positivt accepterende som i August Andreas Jerndorffs portræt af brygger Jacobsen med mikroskop (1886) eller sat på spidsen som skæbnesvangert alternativ til romantik og poesi som hos J.P. Jacobsen i et prosaudkast (ca. 1867), hvor en ung mand står i det dilemma, der også var forfatterens, om han skal »gribe Lyren eller Mikroskopet«.²⁹ Forfatteren og zoologen Vilhelm Bergsøe skal have ødelagt sit syn ved for ivrig brug af mikroskopet. Hos Brandes er denne epokale naturvidenskabelige referenceramme imidlertid parret med tankegods og argumentationsmønstre fra 1700-tallet. Selve relationstænkningen stammer derfra, men det synes det naturvidenskabelige perspektiv også at gøre. Voltaire's *Micromégas* handler som nævnt om proportioner. Temaet er indbygget i det paradoksale navn på

29 J.P. Jacobsen: »En Fortælling om tre«. *Samlede Værker* (v. Morten Borup), III, København 1927, s. 29.

hovedpersonen: mikro-mega, dvs. stor-lille. Han er som Voltaire på én gang humanistisk-lærd og naturvidenskabeligt orienteret. Micromégas er således mikroskopbygger, og Voltaire fik idéen til ham i 1730'erne under sit ophold hos Madame de Chatelet, med hvem han udførte optiske eksperimenter og skrev *Eléments de la philosophie de Newton* (1738).³⁰ Klimaks i bogen er da kæmpen og hans ligeledes gigantiske rejsefælle – midt mellem de 'damme', vi kalder Middelhavet og Atlanterhavet – efter at have improviseret et mikroskop finder ud af, at der er levende væsener på jorden. Da en af disse ved hjælp af geometri beregner Micromégas' højde, og han dermed finder ud af, at der også er tale om tænkende væsener, udtaler han: »Jeg indser nu mer end nogensinde, at man ikke må dømme noget efter dets tilsyneladende størrelse«. ³¹ En sådan horisontudvidelse, opdagelsen af nye naturlige og menneskeskabte verdener ved hjælp af videnskabelige principper, er et fællesanliggende for Voltaire og Brandes. Jorden tager sig ud som en klode af mange, ligesom den danske litteratur viser sig som én blandt andre.

1916: François de Voltaire og Verdenskrigen

Vi har set, hvordan Brandes med et fundament i 1700-tallets oplysnings-tænkning i det, der til at begynde med var en dansk debat, kastede et kritisk, relativiserende lys over dansk litteratur og kultur set fra et europæisk perspektiv. Vi tager nu et spring næsten et halvt århundrede frem i tiden, hvor det for Brandes, der nu havde etableret sig som europæisk kritiker og intellektuel, også handlede om at gøre de globale forhold relative og mere personligt at udvide sit forfatterskabs territorium ud over Europas grænser. Voltaire og hans *Micromégas* spillede stadig en afgørende rolle for den ældre Brandes, men justeret til nye kampe på verdensscenen.

I 1916 kom Brandes' store Voltaire-bog (973 sider). Som Bertil Nolin har fremhævet, er idéen fra *Emigrantlitteraturen*, at Voltaire inkarnerede 1700-tallet, gentaget og udfoldet i biografien.³² Rubow opfattede værket som en »sildig Indfrielse af det Løfte, han havde givet i sin Ungdom om en Reha-

30 Andrew James Simoson: *Voltaire's Riddle. Micromégas and the measure of all things*, Washington DC, 2010.

31 Voltaire (1959 [1752]), s. 31.

32 Bertil Nolin: *Georg Brandes*, Boston 1976, s. 163.

biliation af Fornuftens Aarhundrede»,³³ hvad der har noget for sig, hvis man ser bort fra, at oplyste tanker og greb er til stede som en del af *Hovedstrømningers* dna. For en bibliografisk betragtning kan man lægge det til Rubows synspunkt, at der i perioden mellem indledningsforelæsningen og *François de Voltaire* kun kom én bog om 1700-talsstof, nemlig det lille festskrift til Ludvig Holberg (1884). Men hvorfor så nu i 1916, kan man spørge? For at svare på det kan man i første omgang pege på en række identifikationspunkter mellem Brandes i de første årtier af det 20. århundrede og Voltaire.

På et rent biografisk plan er det svært ikke at se det som delvis selvspejling fra Brandes' side, når spotten, virakken og modgangen, som Voltaire mødte, fremhæves i ouverturen til bogen: »Ingen er blevet smædet som Voltaire. Om faa betydelige Personligheder har der staaet en haardere Kamp«. ³⁴ Det samme kan siges – mutatis mutandis – om hans danske portrættør. Kuriøst, men karakteristisk kan det fremhæves, at Brandes' modstandere i kampen greb til netop Voltaire-identifikationer, når der skulle sættes trumf på, idet 'brandesianisme' og 'voltairianisme' blev mere eller mindre synonyme størrelser. Hos Johannes Jørgensen er der flere eksempler, bl.a. i romanen *Vor Frue af Danmark* (1900), hvor hovedpersonen og forfatterens alter ego Herman Ronge bemærker »de frisindede Middelmaadige, der troede blindt paa den danske Voltaire«. ³⁵ I det lys er biografien et offensivt forsvarsskrift. En mere substantiel identifikation knytter sig til Voltaire som engageret intellektuel. Voltaires aktivisme i såvel samfundsdebatten som ved konkrete politiske eller personlige interventioner er et hovedtema i bogen, der for så vidt slås an i de allerførste linjer, hvor hovedpersonen straks løftes fra litteraturhistorien til »Verdenshistorien«. ³⁶ Endelig fremhæves Voltaire som internationalist eller mere specifikt, europæer. Han sammenfattede ikke alene et århundrede, men også en »Verdensdel«. ³⁷ Som Bertil Nolin påpeger, skildres Voltaire som den 'gode europæer', som forfatteren selv var blevet til ved Friedrich Nietzsches ridderslag (af en slags). ³⁸

33 Rubow (1932), s. 32.

34 Georg Brandes: *François de Voltaire* 1, København 1916, s. 3.

35 Johannes Jørgensen: *Vor Frue af Danmark*, København 1900, s. 88.

36 Brandes (1916), bd. 1, s. 1.

37 Op. cit., s. 2-3.

38 Nolin (1976), s. 165. Udtrykket »ein solcher guter Europäer« med tilføjelsen: »und Cultur-Missionär« optræder i Nietzsches brev til Brandes fra Nice 2. december 1884, jf. Georg Brandes: *Menschen und Werke*, Frankfurt a. M. 1884, s. 213.

I 1916 var det på grund af ambitioner, men først og fremmest også tvungende historiske omstændigheder, ikke nok for Brandes at være europæisk forfatter og kritisk intellektuel. Verdenskrigen 1914-18 kaldte på et globalt perspektiv. I biografien ser man, hvordan han kan finde inspiration dertil hos Voltaire, hvis naturvidenskabelige studier, herunder også *Micromégas*, »havde gjort en Ende paa den Tro, at Alt i Historien drejede sig om Europa«. ³⁹ En passage som denne er svær at læse uafhængig af det forhold, at bogen blev til under verdenskrigen og kom hæftevis samtidig med den strøm af harmdirrende åbne breve og artikler i danske og internationale aviser, hvor Brandes – kort sagt – protesterede mod krigens tåbelighed og den nationalisme, der drev alle parter. Med det resultat at alle parter distancerede sig fra ham, jf. Clemenceaus berømte »Adieu Brandes« (1915), som tog alverdens avisoverskrifter, og William Archers åbne brev »Colour-Blind Neutrality« (1916). ⁴⁰ Den danske enmandshær samlede de væsentligste af sine bidrag i *Verdenskrigen* fra samme år som Voltaire-bogen, og allerede året efter med den engelske oversættelse kan den siges at være blevet verdenslitteratur. Der er imidlertid koblinger, der er endnu mere klare, mellem på den ene side det historisk-biografiske og på den anden side det aktuelt-politisk skrift. Endnu engang er det *Micromégas*, der trækkes på, men vel at mærke nye sider af den, nemlig Sirius-beboerens chok og hårde dom over menneskenes brutalitet i krig. ⁴¹ I biografien fylder »Voltaires Afsky for Krigen« næsten hele gennemgangen af den filosofiske fortælling, der – som vi ved, også fra Brandes – har meget andet på hjerte. ⁴² Og i *Verdenskrigen* fylder Brandes op med citater fra teksten for med verdenslitteraturen som støtte at forklare Archer sit pacifistiske standpunkt: »I Micromégas haaner [Voltaire] Menneskenes Lidenskab for gennem Krig at paaføre hverandre Ulykker« etc. ⁴³

Verdenskrigen har et motto af Voltaire: Alt stort i verden er skabt af genialitet og bestemthed fra en enkelt mand, som kæmper mod massernes

39 Brandes (1916), bd. 1, s. 457.

40 Om Brandes' politiske og strategiske manøvrering under verdenskrigen, jf. Harald Wolbersen: *Georg Brandes und der Erste Weltkrieg: zur Positionierung eines europäischen Intellektuellen im »Krieg der Geister«*, Marburg 2009.

41 Jf. kap. 8, »Samtale med menneskene«, Voltaire (1959 [1752]), s. 31-15.

42 Brandes (1916), bd. 1, s. 233.

43 Georg Brandes: »Svar til William Archer: Ret skal ske fyldest« [juni 1916]. *Verdenskrigen*, København 1916, s. 282.

fordomme.⁴⁴ Det indkapslede samtlige de sider af Voltaire, som Brandes spejlede sig i: ukuelighed, aktivisme og internationalt engagement. Og så efterlod det arvtageren alene tilbage mod resten af verden.

Globaliseringen af Brandes' forfatterskab

Jørgen Knudsen sammenfatter Brandes' sene år 1914-27 under titlen *Uovervindelig taber* i det sidste bind af den store biografi (2004). Dette er slet ikke stedet til at udfolde synspunkter på Brandes' biografi, men hvis man følger Voltaire-sporet i forfatterskabet, og samtidig anlægger et mere sociologisk syn på det, kan det rukke ved synspunktet om Brandes i taberrollen, der kan synes at ligge lidt for tæt op ad Brandes' selvforståelse, og det Rubow har omtalt som forestillingen om »at være en ener og kaldet til martyr for sandheden«.⁴⁵ Set med andre briller var tiden omkring 1916 sådan cirka hans *finest hour*. Som ældre herre tog han pludselig overskrifter igen, men nu over hele verden. Omfanget af hans medietilstedeværelse kan næppe rekonstrueres, men den var massiv; Brandes-arkivet på Det Kongelige Bibliotek bugner af korrespondance og telegrammer fra hans sidste 20 år med tilbud og henvendelser om alt mellem himmel og jord, hvoraf han har måttet takke nej til det meste. Arkivet vidner ligesom bibliografien om en tiltagende globalisering af forfatterskabet, og det var ikke kun den politiske Brandes og *Verdenskrigen*, som var løftestang i den forbindelse. Også *Hovedstrømninger* fik i højere grad karakter af verdenseje.

Hovedværkets internationale og særligt globale oversættelses-, transmissions- og receptionshistorie er ret jomfrueligt land i Brandesforskningen. Her skal kun fremdrages en enkelt af værkets globale stationer som et sidste eksempel på, hvor smidigt Brandes kunne benytte værktøjet fra sit gamle 1700-talsarsenal. Det er fra de første krigsår, der for Brandes var uhyre produktive og hektiske. Det politiske engagement og modstanden, han mødte, synes at have fyret op under ham. Han fremstod med en kampgejst lig den fra polemikken omkring skandalesuccesen med *Emigrantlitteraturen*. Mere behagelig og sjov var da den opgave, der tilflød ham under arbejdet med Voltaire-bogen og *Verdenskrigen*, nemlig en fortale til en japansk udgave af *Hovedstrømninger*, den første asiatiske oversættelse

44 »Il ne se fait rien de grand dans le monde que par le génie et la fermeté d'un seul homme qui lutte contre les préjugés de la multitude«, Brandes (1916), s. [3].

45 Paul V. Rubow: *Dansk Bibliografisk Leksikon*, 2. udg.

af værket. Fortalen blev samtidig trykt som kronik i *Politiken* (1915) og snart efter optaget i samlebindet *Napoleon og Garibaldi* (1917). Forfatteren har naturligvis været stolt af udgivelsen, men samtidig kunne han udnytte muligheden for at knytte *Hovedstrømninger* mere intimt til det globale brand *Brandes*.

Efter mønstret i den engelske oversættelse 1901-05 rummer den japanske udgave en væsentligt forkortet udgave af den oprindelige »Indledning«, hvis gamle, lokale polemik var fremmed for et udenlandsk publikum. Imidlertid er den nye japanske udgave også forsynet med en forte. Den følger en disposition, der svarer til udviklingen af den mentale geografi i Brandes' forfatterskab: København, Danmark, Skandinavien, Europa, Verden. Hvad tonen angår, er vi langt fra martyrollen i det samtidige forfatterskab, idet selvhævdelsen er blandet med selvrefleksivitet. Brandes må halvvejs give Ibsen ret i, at de første bind »i altfor høj Grad havde bekæmpet Fordomme, der næredes i [hans] Fødeby Kjøbenhavn«; han burde have henvendt sig til hele Skandinavien.⁴⁶ Forfatteren havde dog egentlig haft »et meget større Publikum i [sine] Tanker«, men han gør nu rede for, hvordan det ikke lod sig gøre at styre internationaliseringen af forfatterskabet med dens uforudsigelige ryk og pauser. I 1915 blev *Hovedstrømningers* læserpublikum da pludseligt udvidet geografisk og kulturelt. I den forbindelse er Brandes' væsentligste greb at fremdrage Sirius-beboeren fra Indledningsforelæsnningen og forfremme ham fra en europæisk til en global post:

Den japanske Læser ser paa de fleste sociale og literære Synsmaader, der skildres her, som Beboerne af en anden Klode vilde se paa Jordbeboernes Æresbegreber og de Tvistigheder imellem Folkene, der lader sig udlede af dem. Japaneren er i Virkeligheden selve den Siriusbeboer, til hvilken Forfatteren i Værkets Indledning appellerer. Han beboer en anden Verdensdel og et Land, der som en anden Klode i Aartusinder har været uden væsentlig Berøring med Europa. Hans Civilisation har sit Udspring i Kina som vor i Grækenland og Rom og Palæstina. Han har sine Fordomme, men ikke en eneste af de Fordomme, med hvilke en Europæer fødes.⁴⁷

46 Georg Brandes: »Fortale til den japanske Udgave af Hovedstrømninger«. *Napoleon og Garibaldi. Medaljer og Rids*, København 1917, s. 257.

47 Op. cit., s. 259.

I forhold til indledningsforelæsningen er den afgørende forskel den nye kommunikationssituation. I 1871/72 var det et dansk publikum, der adresseredes og skulde sætte sig i Sirius-beboerens sted. Og den der talte, var dansk, selv om han anlagde et radikalt nyt og provokerende komparativt europæisk perspektiv. Forskydningen i 1915-teksten er tydelig. *Hovedstrømninger* er blevet omfunktioneret, hvorved den potentielle målgruppe ikke længere er et dansk eller et europæisk publikum, men hele verden. Nu er det en europæer, der taler, men hans perspektiv er interkontinentalt, idet Brandes søgte at situere og aktualisere sit værk i en moderne global virkelighed. Påfaldende er det, hvor åbenlys bred dagsordenen er i den japanske fortale. Det formuleres glasklart og selvfølgeligt, at den komparative metode fremlægges som et hjælpemiddel til interkulturel forståelse og selvkritik. Dette var i indledningsforelæsningen i højere grad klemt ind mellem linjerne. Samtidig bliver *Hovedstrømninger* nu ligeså selvfølgeligt lagt frem som den appetitvækker til 1800-talslitteraturen, som værket også er: »Maaske kan det lykkes en Kritiker at meddele Japanerne Smag for et og andet i evropæisk Litteratur, der ikke lige strax vinder deres Bifald og som strider mod deres Vaner og Forkærligheder«. ⁴⁸ En sådan imødekommenhed i parateksten undte Brandes aldrig sine første danske læsere. Brandes forsøgte således ihærdigt at invitere det globale publikum inden for. Hvorvidt det lykkedes, og hvordan der blev taget imod ham i Japan – Kina, Rusland og USA – er et stort og åbent forskningsspørgsmål. Hvad der på den anden side gerne skulle være mere åbenbart, er den afgørende rolle, som Brandes' aktivering af 1700-talsretorik og -tankegang via Voltaire – repræsenteret ved ganske få tekster og ved selve sin figur eller forfatterrolle – spillede i det lokale gennembrud 1871-72 og det globale gennembrudsforsøg 1915-16.

Opsummering

Den naturlighed, hvormed Brandes til forskellige tider gjorde brug af det fremmede blik som retorisk figur, peger på en kontinuitet eller kerne i forfatterskabet, men det er ingen fast kerne. Pointen er, først som sidst, relativistisk og anti-essentialistisk.

48 Op. cit., s. 260.

Efter skandalen med indledningsforelæsningen og *Emigrantlitteraturen* skrev Taine i 1873 til Brandes og kvitterede for modtagelsen af det netop udkomne andet bind af *Hovedstrømninger om Den romantiske Skole i Tydskland*, hvis tyske oversættelse kort efter blev tilegnet det franske forbillede. Han gav desuden den unge danske kritiker et velment råd: »De må gå ud fra det princip, at Deres modstandere ikke findes, eller bedre endnu, at Deres hjem er på en anden planet«. ⁴⁹ Paul Krüger, udgiveren af Brandes' franske korrespondance, har umiddelbart ret i, at rådet ikke blev fulgt. ⁵⁰ I bogen, som Taine fik, fortsatte Brandes den lokale polemik og den krigerske tone, som det klart kommer til udtryk i efterskriften, allerede ved adressaten – den var rettet til den kontroversielle, ikke-troende filosofiprofessor Hans Brøchner – men først og fremmest ved de siden berømte ord, at en bog for Brandes er »en Handling«. ⁵¹ På den anden side: Som det er fremgået, havde Brandes allerede i sit program fra indledningsforelæsningen faktisk taget Taine på ordet og som en figur i en 1700-talsroman hævet sig op til et kosmisk, objektivt perspektiv på dansk og europæisk kulturliv.

Der viser sig således åndelige forbindelser mellem 1700-talsfilosofi og en moderne positivistisk beskæftigelse med litteratur. Hos Brandes bliver dette tydeligt i forbindelse med den »sammenlignende Litteraturbetragtning«, som han udkastede med greb fra Voltaires 1700-talsværktøjskasse. Brandes' rolle i udviklingen af den komparative litteraturvidenskab som akademisk disciplin er næsten uudforsket, men en ny introduktion til forskningsfeltet placerer ham indirekte i hjertet af det: »Comparative literature cannot get by in other words, without a pinch of pathos, since it is the utopian dream of being in 'no place' (*u-topos*) – and thus in every place – that drives it«, påpeger Ben Hutchinson under påberåbelse af en central 1700-talsgenre med nære forbindelser til det fremmede blik. ⁵²

49 Brev fra Taine til Brandes, 25. juli 1873, *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger), I, København 1952, s. 13.

50 »Brandes ne put suivre ce conseil«, *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger). *Notes et références*, København 1952, s. 7.

51 Georg Brandes: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 2: *Den romantiske Skole i Tydskland*, København 1873, s. [379].

52 Hutchinson (2018), s. 13. Interessant er det, at Julius Paludan – der 1892 fik det professorat i æstetik, som havde været Brandes forment – netop disputerede over emnet utopi (*Om Holbergs Niels Klim*, 1878). »Vor første store videnskabelige komparatist« er Paludan blevet kaldt, jf. Johan Fjord Jensen: *Den ny kritik*, København 1962, s. 43. Man kunne da lade Brandes være den første lidenskabelige komparatist, men som påpeget ovenfor bør hans rolle i disciplinens udvikling undersøges nærmere.

Komparatisten er altså den, der – på en god dag! – føler sig hjemme i hele verden, eller, set ude fra og med et kritisk blik, ikke hører nogen steder hjemme. Sådan kunne man også definere kosmopolitten, og det var i denne udsathed, Brandes befandt sig i begyndelsen og slutningen af forfatterskabet: i en i modstandernes øjne umulig og utilstedelig position i dansk åndsliv og i geopolitikken.

Litteratur

- Ahlström, Gunnar: *Georg Brandes' Hovedstrømninger. En ideologisk undersøgning*, Lund/København 1937.
- Andersen, H.C.: *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829. H.C. Andersens samlede værker*, bd. 9, (v. Laurids Kristian Fahl m.fl.), København 2005 [1829].
- Baggesen, Jens: *Labyrinten eller Reise gennem Tydskland, Schweitz og Frankrig*, 1. Del (v. Henrik Blicher), København 2016 [1792].
- Brandes, Georg: *Den franske Æsthetik i vore Dage*, København 1870.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 1: *Emigrantlitteraturen*, København 1872.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 2: *Den romantiske Skole i Tydskland*, København 1873.
- Brandes, Georg: *Hovedstrømninger i det 19de Aarhundredes Litteratur*, 3: *Reactionen i Frankrig*, København 1874.
- Brandes, Georg: *Menschen und Werke*, Frankfurt a. M. 1884.
- Brandes, Georg: »Indledning«. *Samlede Skrifter*, bd. 1, København 1899, s. I-VII.
- Brandes, Georg: *François de Voltaire* 1-2, København 1916.
- Brandes, Georg: *Verdenskrigen*, København 1916.
- Brandes, Georg: »Fortale til den japanske Udgave af Hovedstrømninger«. *Napoleon og Garibaldi. Medaljer og Rids*, København 1917.
- Brandes, Georg: *Correspondance de Georg Brandes* (v. Paul Krüger), I-III, København 1952-66.
- ‘F’: *Hemmelig Efterretning om Dr. Jonathan Swifts Sidste Vilie Og Hr. de Voltaire's Micromégas*, København 1752.
- Fenger, Henning: *Georg Brandes' læreår*, København 1955.
- »H.E.«: »Dr. Georg Brandes og den danske Literatur«, *Jyllandsposten*, 19. april 1872.
- Hertel, Hans: »Den frosne spottefugl. Voltaire i dansk åndsliv 1740-1870«. Marianne Alenius m.fl. (red.): *Digternes paryk. Studier i 1700-tallet. Festskrift til Thomas Bredsdorff*, København 1997, s. 335-61.
- Hjortshøj, Søren Blak: *Georg Brandes' representations of jewishness: between grand recreations of the past and transformative visions of the future*, ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet, 2017.
- Hutchinson, Ben: *Comparative literature. A very short introduction*, Oxford 2018.

- Jacobsen, J.P.: »En Fortælling om tre«. Samlede Værker (v. Morten Borup), III, København 1927.
- Jensen, Johan Fjord: *Den ny kritik*, København 1962.
- Jørgensen, Johannes: *Vor Frue af Danmark*, København 1900.
- Kjældgaard, Lasse Horne: »Fremmede øjne: tværkulturelle dialoger i oplysnings-tidens danske litteratur«. Mads Julius Elf og Lasse Horne Kjældgaard (red.): *Mere lys! Indblik i oplysningstiden i dansk litteratur og kultur*, København 2002, s. 65-90.
- Larsen, Pelle Oliver: *Professoratet: Kampen om Det Filosofiske Fakultet 1870-1920*, København 2016.
- Lundgreen-Nielsen, Flemming: [Tre bøger om Georg Brandes]. *Danske Studier* 2006, s. 200-218.
- Nolin, Bertil: *Den gode europeen. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893*, Uppsala 1965.
- Madsen, Peter: »World Literature and World Thoughts«. Christopher Prendergast (red.): *Debating World Literature*, London 2004, s. 54-75.
- Nolin, Bertil: *Georg Brandes*, Boston 1976.
- Perkins, David: »Litteraturhistorie – en aktuell diskussion«. Mads Rosendahl Thomsen og Svend Erik Larsen (red.): *Litteraturhistoriografi*, Århus 2005, s. 41-72.
- Rubow, Paul V.: *Georg Brandes' Briller*, København 1932.
- Simoson, Andrew James: *Voltaire's Riddle. Micromégas and the measure of all things*, Washington DC, 2010.
- Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie*, bd. 3: *Fra Holbergs komedier til H.C. Andersens eventyr*, København 1953.
- Usign. [=Carl Ploug]: »Om Emigrantlitteraturen«, *Fædrelandet*, 17. februar 1872.
- Voltaire: *Micromégas* [London 1752]. Leif Nedergaard (red.): *Voltaires bedste muntre historier*, København 1959.
- Weisshaupt, Winfried: *Europa sieht sich mit fremden Blick, Werke nach dem Schema der »Lettres persanes« in der europäischen, insbesondere der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt a. M. 1979.
- Wolbersen, Harald: *Georg Brandes und der Erste Weltkrieg: zur Positionierung eines europäischen Intellektuellen im »Krieg der Geister«*, Marburg 2009.